

ΓΕΡΑΣΙΜΟΥ Ι. ΚΟΝΙΔΑΡΗ
ΤΑΚΤΙΚΟΥ ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΗΣ ΓΕΝ. ΕΚΚΛ. ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΚΑΙ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΕΝ ΕΛΛΑΔΙ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ
ΚΑΙ ΚΟΣΜΗΤΟΡΟΣ ΤΗΣ ΘΕΟΛΟΓΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ

Ο ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ
ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Κ. ΣΤΕΦΑΝΙΔΗΣ

ΑΘΗΝΑΙ 1958

ΕΠΕΛΕΥΞΗ Κ. ΣΤΕΦΑΝΙΔΗ
ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ ΤΗΣ ΔΕΛΤΑ ΕΚΔΟΣΕΩΝ
ΚΑΙ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ ΕΤΕΡΟΤΗΤΟΣ ΕΚΔΟΣΕΩΝ
ΚΑΙ ΕΚΔΟΣΕΩΝ ΕΤΕΡΟΤΗΤΟΣ ΕΚΔΟΣΕΩΝ

Ο ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΣΤΕΦΑΝΙΔΗΣ

Ο ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΑΡΧΙΜ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Κ. ΣΤΕΦΑΝΙΔΗΣ

ΑΘΗΝΑΙ 1938

ΓΕΡΑΣΙΜΟΥ Ι. ΚΟΝΙΔΑΡΗ
ΤΑΚΤΙΚΟΥ ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΗΣ ΓΕΝ. ΕΚΚΛ. ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΚΑΙ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΕΝ ΕΛΛΑΔΙ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ
ΚΑΙ ΚΟΣΜΗΤΟΡΟΣ ΤΗΣ ΘΕΟΛΟΓΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ

Ο ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ
ΑΡΧΙΜ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΣΤΕΦΑΝΙΔΗΣ

ΑΘΗΝΑΙ 1958

Ο ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΑΡΧΙΜ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Κ. ΣΤΕΦΑΝΙΔΗΣ

Α'

Ἡ ἐκπλήρωσις τῆς ἐντολῆς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου περὶ συγγραφῆς βραχείας βιογραφίας τοῦ διὰ τοῦ παρόντος τόμου τῆς Ἑπετηρίδος τιμωμένου ὁμοτίμου καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀρχιμ. κ. Βασιλείου Κ. Στεφανίδου, ἀποτελεῖ διὰ τὸν σημειοῦντα τὰς γραμμὰς ταύτας ἀπασχόλησιν εὐχάριστον ὅχι μόνον διότι πρόκειται νὰ τιμήσῃ διδάσκαλον αὐτοῦ ἀλλὰ καὶ διαπρεπῆ ἐκκλ. Ἱστορικόν, τιμήσαντα καὶ τιμῶντα εἰσέτι τὸ Πανεπιστήμιον καὶ εἰδικώτερον τὴν Θεολογικὴν Σχολὴν αὐτοῦ.

Γράφων περὶ τοῦ καθηγητοῦ Ἀρχιμ. Στεφανίδου αἰσθάνομαι τὴν ἀνάγκην ἅμα καὶ τὸ καθῆκον νὰ ἐξάρω εὐθύς ἐξ ἀρχῆς τὴν προσωπικότητα τοῦ ἐπιστήμονος, νηφαλίου ἱστορικοῦ καὶ ἀνθρώπου, ὅστις ἀφιέρωσεν ἑαυτὸν εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς ἐπιστήμης καὶ μὲ σεμνότητα, ῥηθός, ταπεινοφροσύνην καὶ θετικότητα πνεύματος ἐκαλλιέργησε τὸν κολοσσιαῖον κλάδον τῆς Γεν. Ἑκκλ. Ἱστορίας ἐπὶ ἡμισυ καὶ πλέον αἰῶνα, δι' ὃ καὶ δικαίως τιμᾶται παρ' ἡμῶν καὶ ἐν τῇ ξένῃ, ὅπου εὐχαρίστως δημοσιεύονται πραγματεῖαί του.

*

Ὁ καθηγητὴς Στεφανίδης ἐγεννήθη ἐν Μυτιλήνῃ τῷ 1878, ἔνθα καὶ διήκουσε τὰ πρῶτα μαθήματα. Εἰσαχθεὶς εἰς τὴν Θεολογικὴν Σχολὴν ἔτυχε τοῦ διπλώματος τοῦ διδασκάλου τῆς Ὁρθοδόξου Θεολογίας τῷ 1903 (πρβλ. Ἀπ. Μέξη, ἡ ἐν Χάλκῃ Ἱερὰ Θεολογικὴ Σχολή, Ἱστορικὰ σημειώματα 1844-1935 ἐν Κων/πόλει 1935 σ. 231). Τὸν τίτλον τοῦτον ἔλαβεν ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἐναισίμου διατριβῆς περὶ τοῦ Παπίου τοῦ Ἱεραπόλεως (σελ. 33) δημοσιευθείσης τῷ 1906 ἐν Τεργέστῃ.

Μετά τὸ πέρας τῶν σπουδῶν του διωρίσθη καθηγητὴς τῶν Ὄρησκευτικῶν μαθημάτων ἐν τῷ γυμνασίῳ Ἀδριανουπόλεως, ἔνθα καὶ ὑπηρέτησεν ἐπὶ πενταετίαν μὲ ἀφοσίωσιν καὶ ἐπιτυχίαν.

Κατὰ τὰ ἐπόμενα 4 ἔτη (1908-1912) συνεπλήρωσε τὰς θεολογικάς, ἱστορικάς καὶ φιλοσοφικάς αὐτοῦ σπουδὰς εἰς τὰ ἀκμάζοντα Πανεπιστήμια τῆς Ἰένης καὶ τοῦ Βερολίνου, ἔνθα ἡκροάσθη τῶν παραδόσεων τοῦ διαπρεπεστάτου τῶν νεωτέρων χρόνων Ἑκκλ. Ἱστορικοῦ Adolf von Harnack (1930). Εἷτα συνεπλήρωσε καὶ διηύρυνε τὰς ἐν λόγῳ σπουδὰς του ἐν Heidelberg, ὅπου ἡκμαζον αἱ φιλοσοφικαὶ σπουδαὶ χάρις εἰς τὴν προσωπικότητα τοῦ Heinrich Rickert*, τοῦ φιλοσόφου τῆς ἀξιολογίας καὶ αἱ ἐκκλ. ἱστορικαὶ σπουδαί, ἔνεκα τοῦ Hans von Schubert (1931), ἐνὸς τῶν σπουδαιοτέρων ἐκκλ. ἱστορικῶν τῆς Γερμανίας. Εἶναι δὲ πολὺ πιθανόν, ὅτι ὁ καθηγητὴς Στεφανίδης ὑπέστη μεγαλυτέραν τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Hans von Schubert παρὰ τοῦ Harnack**. Ὁ Hans von Schubert, ἐν ἀντιδιαστολῇ πρὸς τὴν Harnack καὶ τὸν K. Holl, μακρὰν πάσης θεολογικῆς συστηματικῆς καὶ ἱστορικοφιλοσοφικῆς ἐρμηνείας, κατηύθυνε τὴν ἱστορικὴν του ἔρευνα, κατὰ τὴν μέθοδον τοῦ Leopold von Ranke τ. ἑ. προσδιορισμὸς καὶ ἀκριβὴς ἔκθεσις τοῦ πραγματικοῦ ἐν τῇ ἱστορικῇ ἐξελίξει καὶ σύνδεσις τοῦ ὡς πραγματικοῦ προσδιορισθέντος, ὡς καὶ ἀπόδοσις καὶ ἐρμηνεία τῶν ἱστορικῶν γεγονότων, κατὰ τὴν γενετικὴν μέθοδον.

Ἐν τῇ πραγματικότητι ὅμως αἱ δύο αὗται λειτουργίαι τῆς ἱστορικῆς μεθόδου δὲν εἶναι αὐτοτελεῖς καὶ ἀνεξάρτητοι ἀπ' ἀλλήλων, διότι, ὡς παρατηρεῖ ὁ ἴδιος ὁ L. von Ranke, «τὸ πᾶν εἶναι ἐνιαῖον: ἡ κριτικὴ μελέτη τῶν γνησίων πηγῶν, καὶ ἡ ἀμερόληπτος ἀντίληψις καὶ ἀντικειμενικὴ ἔκθεσις. Σκοπὸς δὲ ἡ αἰσθη-

*. F. Kaufmann: Geschichtsphilosophie der Gegenwart, Berlin 1931 σ. 5-15.

** . Περὶ τοῦ Harnack ἰδὲ παρ' ἡμῶν Ἀμ. Ἀλιβιζᾶτον, A. v. Harnack 1931. Περαιτέρω W. Nigg: Kirchengeschichtsschreibung grundzüge ihrer historischen Entwicklung, München 1934, 225-7 κ. ἄ. Agne von Zahn-Harnack. Adolf von Harnack 1936. Karl Barth. Die Protestantische Theologie im 19. Jahrhundert 1947 καὶ Ad. von Harnack: Das Wesen des Christentums 9η ἔκδ. ὑπὸ Rud. Bultmann, Stuttgart 1950 σ. I-XVI.

τοποίησις τῆς ἀληθείας»*. Δὲν ἀνεγνώριζε ὁ v. Schubert διαφορὰν μεθόδου μεταξὺ τῆς ἐκκλ. καὶ τῆς κοσμικῆς ἱστορίας καὶ ἐχαρακτήριζε τὸν τρόπον τῆς ἐργασίας του, ὡς «Ἱστορίαν ἐν τῇ Θεολογίᾳ, οὐχὶ δὲ Ἱστορικὴν Θεολογίαν». Καταπολεμεῖ δὲ τὴν ἰδέαν τῆς ὑπάρξεως ἰδίας νομοτελείας τῆς ἐκκλ. ἱστορίας ἐντὸς τῆς Παγκοσμίου ἱστορίας ἐν τῇ ἐννοίᾳ τῆς *historia sacra***. Ὑσχο-
λήθη δὲ ὁ Hans von Schubert ἰδιαίτερος περὶ τὴν ἐκκλ. ἱστορίαν τοῦ λεγομένου πρωῒμου Μεσαίωνος***.

Τοιοῦτοτρόπως ὁ καθηγητὴς Στεφανίδης εὐρέθη ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν μεγάλων ἱστορικῶν τῆς ἀρχαίας καὶ τῆς Μεσαιωνικῆς λεγομένης Ἱστορίας τῆς Ἐκκλησίας, γεγονὸς τὸ ὁποῖον ὑπῆρξε σπουδαῖον διὰ τὴν μετέπειτα ἐπιστημονικὴν αὐτοῦ σταδιοδρομίαν, ὡς ἐρευνητοῦ τῆς Γεν. Ἐκκλ. Ἱστορίας, ἐφ' ὅσον ἡ ἡμετέρα θεμελιώδης ἔδρα ἀπὸ τοῦ 1837, ὅτε ἰδρύθη τὸ Πανεπιστήμιον καὶ ἡ Θεολογικὴ Σχολή, μέχρι τῆς σήμερον παραμένει μία.

Πέραν τούτων ὁ καθηγητὴς Στεφανίδης διηύρυνε μόνος τὰς μελέτας του εἰς τὴν ἐκκλ. ἱστορίαν τῆς Ἀνατολῆς τῶν μετὰ τὴν ἄλωσιν χρόνων, ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν πιθανῶς τοῦ περιβάλλοντος, ἐν ᾧ ἔζησεν ἐπὶ δεκαετηρίδας: τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

Αἱ μετὰ ταῦτα ἐρευναι τοῦ καθηγητοῦ Στεφανίδου μαρτυροῦσιν ὡσαύτως ὅτι τόσον κατὰ τὰ ἔτη τῶν σπουδῶν του, κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς ἀκμῆς τῆς κατὰ Χάλκην Θεολογικῆς Σχολῆς, ὅσον καὶ ἐν Γερμανίᾳ κατήρτιζεν ἑαυτὸν φιλολογικῶς, ὥστε νὰ δύναται νὰ ἐρευνᾷ ἐπιτυχῶς ἑλληνικὰ καὶ λατινικὰ κείμενα.

*. L. v. Ranke: Sämtliche Werke XXI, σ. 114. καὶ Ν. Β λ ά χ ο υ: Θεωρητικὰ καὶ Μεθοδολογικὰ προβλήματα ἐν τῇ Ἱστορίᾳ, 1925 σ. 187. E. Bernheim. Einleitung in die Geschichtswissenschaft 1926 σ. 91 ἑτ.

** . Πρβλ. Γ. Κ ο ν ι δ ά ρ η: Ἐκκλ. Ἱστορίαν τῆς Ἑλλάδος τόμος Α'. (ὑπὸ ἐκτύ-
πωσιν σελ. 102) καὶ γενικώτερον Γεν. Ἐκκλ. Ἱστορία Α'. 1958 σ. καὶ τοῦ αὐτοῦ: ἡ "Ἀρσις
τοῦ Βουλγαρικοῦ Σχίσματος ἐν Ἀθήναις 1958 σ. 19—21.

***. E. Dinkler: Εἰσαγωγή εἰς τὴν 11ην ἐκδοσιν (Tübingen 1950 σ. VI) τῆς
συντόμου ἐκκλ. Ἱστορίας τοῦ Hans von Schubert: Grundzüge der Kirchengeschichte,
ein Überblick.

Ὁ καθηγητὴς Βασ. Στεφανίδης ἀναγορευθεὶς διδάκτωρ τῆς Φιλοσοφίας τοῦ ἐν Heidelberg Πανεπιστημίου ἐπανῆλθε τῷ 1912 εἰς Κωνσταντινούπολιν καὶ διωρίσθη καθηγητὴς τῆς κατὰ Χάλκην Θεολογικῆς Σχολῆς (ἦτο ἤδη διάκονος), ἀναλαβὼν τὴν διδασκαλίαν τῆς Ἑκκλ. Ἱστορίας, τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογίας καὶ τῆς Εἰσαγωγῆς εἰς τὴν Κ. Δ. (Μέξη, ἐνθ' ἄνωτ. σ. 172). Τὴν Ἑκκλ. Ἱστορίαν ἐδίδαξεν ἐπὶ 8 εἰτίαν (1912-1919)*, ἐνῶ κατὰ τὸ 1919-20 ἐμφανίζεται ὁ καθηγητὴς Στεφανίδης διδάσκων Ἱστορίαν τοῦ Πολιτισμοῦ καὶ Εἰσαγωγὴν εἰς τὴν Κ.Δ., τῷ 1920-1, ὡσαύτως Ἱστορίαν τοῦ Πολιτισμοῦ, Εἰσαγ. εἰς τὴν Κ.Δ., Ἱστορίαν τῆς Κ. Διαθήκης καὶ Βυζαντινὴν Ἱστορίαν. Τῷ 1921-22 φέρεται διδάσκων Καν. Δίκαιον, Ὁμιλητικὴν καὶ Ἑκκλ. Ἱστορίαν, ταύτην δὲ παραλλήλως πρὸς τὸν Ἰωάν. Εὐστρατίου.

Τῷ 1923 ἡ ἔδρα τῆς Γεν. Ἑκκλ. Ἱστορίας ἐν τῇ Θεολογικῇ Σχολῇ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν ἐκενώθη διὰ τῆς ἀναδείξεως τοῦ τακτ. Καθηγητοῦ Ἀρχιμ. Χρυσ. Παπαδοπούλου εἰς Ἀρχιεπίσκοπον Ἀθηνῶν καὶ πάσης Ἑλλάδος (10 Μαρτίου), διὸ καὶ ἡ Σχολὴ προὐκήρυξε τὴν ἔδραν, εἰς ἣν ὑπέβαλον ὑποψηφιότητα ὁ Ἱεροδ. καθηγητὴς Στεφανίδης καὶ ὁ ἀείμνηστος Ἀδ. Διαμαντόπουλος. Ἡ τριμελὴς κατὰ τὸν Πανεπιστημιακὸν ὀργανισμόν ἐπιτροπεία (Ἀλιβιζᾶτος, Δυοβουνιώτης καὶ Μπαλᾶνος), παρά τινας παρατηρήσεις, ἔκρινεν ὁμοφώνως, ὅτι αἱ μελέται τοῦ καθηγητοῦ Στεφανίδου ἦσαν «μετὰ πολλῆς ἐπιμελείας, μεθοδικότητος καὶ κριτικότητος γεγραμμέναι καὶ μάλιστα ἡ ὑπ' ἀριθ. 8 (Συμβολαὶ εἰς τὴν Ἑκκλ. Ἱστορίαν καὶ τὸ Ἑκκλ. Δίκαιον), ἥτις ἀποτελεῖ σπουδαίαν συμβολὴν εἰς τὴν Ἱστορίαν τοῦ Οἴκ. Πατριαρχείου». Ὅθεν κατέληξεν, ἡ Ἐπιτροπεία, ὅτι κλαμβάνουσα ὑπ' ὅψιν τὰς σπουδὰς, τὴν διδασκτικὴν δρᾶσιν καὶ τὴν συγγραφικὴν παραγωγὴν τῶν δύο ὑποψηφίων», ἐθεώρει «ὁμοφώνως τὸν πανοσιολογιώτατον (γρ. Ἱερολογιώτατον, διότι πρεσβύτερος καὶ ἀρχιμ. ἐγένετο τῷ 1925

*. Εἰς τὴν Ἱστορίαν τῆς κατὰ Χάλκην Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Μέξη (σελ. 189-90) ἐμφανίζεται κατὰ τὸ 1919-22 διδάσκων ἐκκλ. Ἱστορίαν, ὡς τακτικὸς καθηγητὴς, ὁ ἀρχιμ. Ἰωάννης Εὐστρατίου. Κατ' ἀκολουθίαν δὲν εἶναι ἀκριβές, ὅτι ὁ καθηγητὴς Στεφανίδης ἐδίδαξεν ἐκκλ. Ἱστορίαν ἐπὶ 10ετίαν ἐν Χάλκῃ, ὡς ἰσχυρίζονται τὰ πρακτικὰ ἐκλογῆς του (σελ. 13).

ὑπὸ τοῦ Ἀρχ/που Ἀθηνῶν Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου), ὡς ἱκανὸν νὰ καταλάβῃ τὴν τότε κενὴν τακτικὴν ἔδραν τῆς Γεν. Ἐκκλ. Ἱστορίας. Κατὰ τὴν ἐν τῇ Σχολῇ συζήτησιν καὶ σύγκρισιν τῶν ὑποψηφίων ὀρθῶς παρετηρήθη, ὅτι ναὶ μὲν «πᾶσαι σχεδὸν αἱ (μέχρι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης) πραγματεῖαι τοῦ καθηγητοῦ Στεφανίδου ἀνήγοντο εἰς ἐν ὠρισμένον τμήμα τῆς Ἐκκλ. Ἱστορίας, τὴν Ἱστορίαν τοῦ Πολιτεύματος, ἀλλὰ (καὶ τοῦτο εἶναι νῦν πολὺ οὐσιῶδες διὰ τὸν χαρακτηρισμὸν τῆς εὐρύτητος τοῦ ἔργου του) ἀνεφέροντο εἰς πάσας τὰς ἐποχὰς τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἐμαρτύρουν γνῶσιν τῶν διαφόρων περιόδων αὐτῆς, πρωτοτυπίαν, κριτικότητα, ἀντικειμενικότητα, μεθοδικὴν καὶ λογικὴν ἐπεξεργασίαν τῶν πηγῶν» καὶ σαφένειαν διατυπώσεως, δι' ὧν προῆγε τὴν ἐκκλ. Ἱστορίαν παρ' ἡμῖν κατὰ τρόπον ἀντάξιον πρὸς τοὺς προκατόχους τοῦ Κοντογόνην, Ἀναστ. Διομήδην Κυριακὸν καὶ Χρυσ. Παπαδόπουλον.

Ὁ καθηγητὴς Στεφανίδης, ἐκλεγείς τῇ 11ῃ Ἰουνίου 1924 παμψηφεί τακτικὸς καθηγητὴς τῆς Γεν. Ἐκκλ. Ἱστορίας ἐν τῇ Θεολογικῇ Σχολῇ καὶ διορισθεὶς τῇ 4ῃ Σ)βρίου τοῦ αὐτοῦ ἔτους, ἤρξατο εὐθὺς ἀμέσως ἐπισήμως τῶν παραδόσεων αὐτοῦ διὰ τῆς γενικωτέρου ἐνδιαφέροντος μελέτης, ἀναγομένης εἰς τὴν εἰσαγωγὴν καὶ τὴν Ἐκκλ. Ἱστορίαν: αἱ Πρόοδοι τῶν Ἱστορικῶν ἐπιστημῶν καὶ ἡ πρὸς αὐτάς σχέσις τῆς Ἐκκλ. Ἱστορίας. Ἡ μελέτη αὕτη, καίτοι δὲν εὔρε συνέχειαν εἰς τὸ ἔργον τοῦ καθηγητοῦ, ἐν τούτοις εἶναι χαρακτηριστικὴ τῶν τάσεων καὶ τῆς μεθόδου ἐργασίας του, περὶ ἧς ἐγένετο κατ' ἀρχὴν λόγος ἀνωτέρω.

Ὁ καθηγητὴς Βασ. Στεφανίδης ἐδίδαξεν ὡς τακτικὸς καθηγητὴς ἐπὶ 25 συναπτὰ ἔτη, ἀπεχώρησε δὲ τὸν Αὐγούστον τοῦ 1949 καὶ οὕτω κατέστη ὁμότιμος.

Κατὰ τὸ διάστημα τῆς καθηγεσίας του ὁ καθηγητὴς Στεφανίδης ἐδίδασκεν κατὰ τὸν νόμον εἰς δύο ἐτησίους κύκλους, εἰς τοὺς πρωτοετεῖς καὶ δευτεροετεῖς, τὴν ὅλην ἐκκλ. Ἱστορίαν, μετὰ δὲ τὴν ἀποχώρησιν τοῦ καθηγητοῦ Δημ. Σ. Μπαλάνου (1948) καὶ ἐπὶ ἐν ἔτος Πατρολογία.

B'.

Ἡ διδασκαλία του ἦτο ἡρεμος καὶ ἄνευ ρητορικῶν σχημάτων, διότι εἶναι ὁ κατ' ἐξοχὴν νηφάλιος ἐκκλ. ἱστορικός τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος. Τὴν σοβαρότητα καὶ νηφαλιότητα τῆς διδασκαλίας του ἐγνώριζε πολλάκις νὰ διακόπτῃ δι' εὐχαρίστου τινὸς καὶ εὐφυοῦς παρατηρήσεως, δι' ἧς ἐξεκούραζε ἑαυτόν, καὶ τοὺς ἀκροατάς. Ἡτο σαφὲς κριτικὸς καὶ ὀξύνους παρατηρητὴς τῶν ἐκκλ. ἱστορικῶν γεγονότων καὶ ἐξέθετε πάντοτε μὲ βραχύτητα τὰς κρίσεις του εἰς τὰ φροντιστήρια τῆς Ἑκκλ. Ἱστορίας, εἰς τὰ ὁποῖα ἡσκούντο οἱ φοιτηταὶ εἰς τὴν μελέτην, κατανόησιν καὶ ἐρμηνείαν τῶν πηγῶν. Ὁ καθηγητὴς τόσον κατὰ τὰς παραδόσεις ὅσον καὶ κατὰ τὰ φροντιστήρια ἔθετε προβλήματα πρὸς μελέτην, οὕτω δὲ ἤσκει κατὰ τρόπον λαμπρὸν τοὺς ἀκροατάς του εἰς τὸ νὰ σκέπτονται κριτικῶς.

Ἐνεκα τοῦ λόγου τούτου ὁ καθηγητὴς, παρὰ τὴν αὐστηρότητα του, ἦτο συμπαθὲς εἰς τοὺς φοιτητάς καὶ μάλιστα εἰς ἐκείνους, οἵτινες εἶχον τὴν δίψαν τῆς μαθήσεως καὶ δὲν ἐκινοῦντο, ὥς ἀτυχῶς συμβαίνει παρ' ἡμῖν, ἀπὸ μόνον τὰ ἐπαγγελματικὰ διαφέροντα. Ἡ δύναμις τοῦ πνεύματός του, τὸ σοβαρὸν καὶ ἡρεμον τοῦ χαρακτῆρος, ἡ ἐξαίρετος ἐπιστημονικὴ ἱκανότης του, ἡ συγγραφικὴ του παραγωγή καὶ ἡ καρποφόρος διδασκαλία, ἀνεδείκνυν τὸν καθηγητὴν Στεφανίδην ὡς ἓνα τῶν στυλοβατῶν τῆς νεωτέρας ἀκμῆς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς (ἀπὸ τοῦ 1918 καὶ ἐξῆς). Ἡ ἀκεραιότης δὲ τοῦ χαρακτῆρος, ἔχουσα ὡς συνέπειαν τὴν ἀμεροληψίαν ἐν παντί, ἐπέβαλε τὸν ὀλιγομίλητον καθηγητὴν Στεφανίδην μεταξὺ τῶν συναδέλφων του ὡς προσωπικότητα.

Ὁ καθηγητὴς Στεφανίδης διαφέρει οὐσιωδῶς τῶν προκατόχων του καὶ ὡς διδάσκαλος καὶ ὡς ἄνθρωπος καὶ ὡς ἐκκλ. ἱστορικός, εἰ καὶ ἔχει κοινὰ τινα μετ' ἐκείνων χαρακτηριστικά.

Οὕτως ἔχει κοινὸν μετὰ τοῦ Κ. Κοντογόνου τὴν ἐξαίρετον φιλολογικὴν συγκρότησιν, εἷς τε τὴν Ἑλληνικὴν καὶ τὴν Λατινικὴν, ὥστε νὰ δύναται νὰ ἐπεξεργάζεται εὐχερῶς τὰ κείμενα καὶ νὰ

συνάγη ὀρθὰ συμπεράσματα. Εἶχε δὲ καὶ καθολικὸν πνεῦμα, οἷον ὀφείλει νὰ ἔχῃ ὁ διδάσκων ἐκκλ. Ἱστορίαν. Καὶ ἐν τούτῳ ὁμοιάζει πρὸς τοὺς δύο τελευταίους προκατόχους του, διαφέρων ὅμως οὐσιωδῶς ἐκείνων κατὰ τὸν τρόπον τῆς ἐπεξεργασίας τῆς ὕλης, διὰ τῆς ἐξάρσεως τῶν καιρίων, ἀναδείξεως τῶν μεγάλων γραμμῶν, χωρὶς νὰ παραλείπη τὰς οὐσιώδεις λεπτομερείας. Κατέρχεται δὲ ἀπὸ τῶν μεγάλων γραμμῶν τῆς ἱστορίας εἰς τὰ ἐπὶ μέρους μὲ ἱκανότητα καὶ ἐπεξεργάζεται τὰς λεπτομερείας κατὰ τρόπον ὅλως ἰδιότυπον, ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω.

Ἀπόδειξιν τῶν λεγομένων ἀποτελοῦσιν αἱ πλείσται τῶν πραγματειῶν του καὶ μάλιστα αἱ ὑπ' ἀριθ. 24, 27, 30, 38, 45, 46, 49, 50-51, κατωτέρω μνημονευόμεναι.

Ὁ καθηγητὴς Στεφανίδης ἔχει κοινὸν μετὰ τῶν προκατόχων του τὸν καθολικὸν νοῦν, ὁ ὅποιος δύναται ὅχι μόνον νὰ θεωρῇ τὴν ἱστορίαν πολλῶν περιόδων εἰς τὰς γενικὰς αὐτῆς γραμμάς, ἀλλὰ καὶ νὰ συνδέῃ ταύτας διὰ μιᾶς ἐπιτυχοῦς ἐκφράσεως. Ἐχει πιθανῶς μείζονας ἐκείνων ἱκανότητας νὰ ἐπεξεργάζεται τὸ οὐσιώδες μέχρι τῶν λεπτομερειῶν του, χωρὶς νὰ μακρηγορῇ. Διότι, καὶ τοῦτο εἶναι πολὺ χαρακτηριστικόν, ἔχει καὶ τὴν τάσιν νὰ γράφῃ βραχείας ἐκθέσεις ἐπὶ σπουδαίων λεπτομερειακῶν ζητημάτων καὶ νὰ εἶναι μὲν σύντομος εἰς τὴν φράσιν του ἀλλὰ περιεκτικός. — Ἐνίστε μάλιστα εἶναι, ὑπὲρ τὸ δέον βραχὺς καὶ ξηρός, μὴ ἐπηρεαζόμενος ποσῶς ἀπὸ τὸν τρόπον τῆς λογοτεχνικῆς ἐκθέσεως ποῦ ἦτο συνήθης κατὰ τὸν παρελθόντα αἰῶνα καὶ εἶναι ἐνίστε συνήθης εἰς εὐρύτερα ἔργα (π.χ. τοῦ H. Lietzmann). Ἡ ἱστορικὴ του ἐκθεσις δὲν ἔχει τίποτε τὸ περιττόν.

Ἡ τάσις του αὕτη, ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν κριτικὴν αὐτοῦ ἰσχὺν καὶ τὴν θεώρησιν τῆς Ἱστορίας τῆς Ἐκκλησίας εἰς τὰς γενικὰς αὐτῆς γραμμάς, ἐμφανίζεται εἰς τὰς πλείστας τῶν μελετῶν του, μάλιστα δὲ εἰς τὰς ὑπ' ἀριθ. 16-24, 33, 36, 41, 43, 45 καὶ τὴν Ἐκκλησιαστικὴν του Ἱστορίαν (πρβλ. ἡμετέραν κριτικὴν εἰς Θεολογίαν 1952 σ. 742-747).

Ἡ Ἐκκλησιαστικὴ του Ἱστορία (σελ. 806), μετὰ λεπτο-

μερῶν εὐρετηρίων, ἐπλήρωσε κενὸν εἰς τὴν παρ' ἡμῖν Θεολογίαν καὶ σταθμὸν εἰς τὴν ἐξέλιξιν τῆς συγγραφῆς ἐγχειριδίων (οὐχὶ κατὰ τὸν τύπον τοῦ Kompendium), διότι 1) παρέχει τὰς κυρίας γραμμὰς καὶ τὰς οὐσιώδεις λεπτομερείας τῶν κυρίων κεφαλαίων τῆς Ἐκκλ. Ἱστορίας καὶ 2) στηρίζεται ἐπὶ ἐνδελεχοῦς προσωπικῆς ἐργασίας τοῦ καθηγητοῦ ἐπὶ τῶν πηγῶν. Ἐντεῦθεν εἶναι δεδικοιολογημένον νὰ λεχθῇ, ὅτι ἡ Ἐκκλ. Ἱστορία τοῦ Στεφανίδου περιέχει πολλὰς συμβολὰς καὶ εἰς τὰ ἐπὶ μέρους κεφάλαια.

Μνημονεύω ἐνδεικτικῶς σπουδαῖα ζητήματα, ἀφίνων τὰς ἐπὶ μέρους πρωτοτύπους παρατηρήσεις του, μεταξὺ τῶν ὁποίων ὅμως θὰ μνημονεύσω κατωτέρω μίαν, ἣν θεωρῶ σπουδαιοτάτην, καὶ συμπίπτουσαν πρὸς ἡμετέραν τοιαύτην.

Τὸ σοβαρὸν τοῦτο ἐπιστημονικὸν ἔργον εἶναι ἰδίᾳ ἀξιοσπούδαστον ὅχι μόνον διότι ἐπέτυχε νὰ παρουσιάσῃ ἐνότητα εἰς τὰς ἐπὶ μέρους παραγράφους καὶ κεφάλαια*, ἀλλὰ καὶ διότι ἀναζωγονεῖ τὴν ἱστορικὴν ἐκθεσιν διὰ τῆς δαψιλοῦς χρήσεως τῶν πηγῶν, καὶ τοῦ ἐλέγχου τῶν γνωμῶν καὶ ἀπόψεων τῶν νεωτέρων, δι' αὐτῶν. Ἡ ἀκριβὴς καὶ ἀσφαλὴς γνῶσις τῶν πηγῶν καὶ ἡ ἱκανότης τοῦ συγγραφέως νὰ κρίνῃ νηφαλίως τὰ γεγονότα καὶ τὰς πράξεις τῆς Ἐκκλησίας ἐπιτρέπουν εἰς τὸν καθηγητὴν Στεφανίδην νὰ παρουσιάσῃ νέας σαφεῖς ἀπόψεις ἐπὶ σημαντικῶν ζητημάτων, ἐξ ὧν μνημονεύω ἐνδεικτικῶς τὰ ἐξῆς:

1) Σχέσεις Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας (§ 11)· 2) τὰ κατὰ τὸ Σχίσμα Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως (§ 22)· 3) τὰ περὶ τῶν σχέσεων Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας πρὸς τὴν Τουρκικὴν Πολιτείαν (§ 50)· 4) τὰ περὶ τοῦ Βουλγαρικοῦ Σχίσματος καὶ τῆς Βουλγαρικῆς Ἐξαρχίας, δι' οὗ ἐμφανίζει τὰς κυρίας ἀπόψεις** ἐνὸς σπουδαιοτάτου διὰ τὴν νεωτέραν ἐκκλ. ἱστορίαν θέματος (§ 54) καὶ 5ον)

* Σοβαρὰ ἐλλείψεις τοῦ ἔργου εἶναι: 1) ἡ μὴ ἐκτενὴς ἐκθεσις περὶ τοῦ προσώπου καὶ τῶν ἔργων τοῦ ἱ. Χριστοῦ καὶ 2) ἡ ἔνεκα τῆς συντομίας μὴ ἀνάδειξις τῆς ἐνότητος καὶ συνεχείας τῆς Μιᾶς Ἀγίας Καθολ. καὶ Ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας, ὡς καὶ τῆς νομικοῦ αὐτῆς συνεχείας, ἥτοι τῆς Καθολικῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας.

** Πρβλ. νῦν ἐκθεσιν εἰς τὴν 2αν ἐκδοσιν τῆς πραγματείας μου: ἡ Ἀρσις τοῦ Βουλγαρικοῦ Σχίσματος, ἐν Ἀθήναις 1958.

τὸ περὶ διοργανώσεως τῆς Ἀνατολ. Ἐκκλησίας (§ 55) μετὰ τὴν ἄλωσιν, περὶ τοῦ ὁποίου καὶ ἀφιέρωσε σπουδαιοτάτην εἰδικὴν συμβολήν, δημοσιευθεῖσαν εἰς τὸ διεθνoῦς κύρους περιοδικὸν «Zeitschrift für Kirchengeschichte» ὑπὸ τὸν τίτλον «ἡ Ἱστορικὴ ἐξέλιξις τῶν Συνόδων τοῦ Πατριαρχείου τῆς Κωνσταντινουπόλεως» (νέα ἔκδοσις καὶ συμπλήρωσις παλαιότερας μελέτης—πρβλ. ἀριθ. 15,16. Πρόκειται περὶ τῆς ὑπ' ἀριθ. 43 μελέτης).

Ἡ οὐσιώδης λεπτομέρεια, περὶ ἧς ἐγένετο λόγος ἄνωτέρω, εἶναι ἡ ἐν σελίδι 40 καὶ ἐν τῇ ὑποσημειώσει 7 ἐκτεθειμένη, ἐνθα ὁ λόγος περὶ τοῦ ἀρχεγόνου τῆς Ἐκκλησίας πολιτεύματος.

«Θὰ περιέμενέ τις, λέγει ὁ καθηγητὴς, τὸ μ ο ν α ρ χ ι κ ὸ ν ἐ π ι σ κ ο π ι κ ὸ ν ἄ ξ ι ῶ μ α ν ἃ εἶχεν ἐμφανισθῇ πρώτην φορὰν εἰς τὴν Ρώμην, τὴν κοιτίδα τοῦ μοναρχισμοῦ. Ἐν τούτοις, ἐκεῖ περισσότερον ἢ ἄλλοῦ διετηρήθησαν ἀρχαῖκαὶ συνθῆκαι, ἡ, τοῦλάχιστον ἀρχαῖκά ὀνόματα. Ἡ Α' Κλήμεντος (τέλη τῆς α' ἑκατονταετηρίδος), ὁ Ποιμὴν τοῦ Ἑρμᾶ (ἀρχὰς β' ἑκατ)δος) δὲν κάμνουσι λόγον περὶ ἑνὸς ἐπισκοπικοῦ ἁξιώματος. Ὁ Ἰουστῖνος, γράψας ἐν Ρώμῃ, μέσα τῆς β' ἑκατονταετηρίδος, ἀναφέρει μόνον «προεστῶτα τῶν ἀδελφῶν» (Α' Ἀπολ. κεφ. 65 καὶ 67). Ὁ Εἰρηναῖος, τέλος τῆς β' ἑκατ)δος, ἀναφέρει «οἱ πρὸ Σωτῆρος (ἐπισκόπου Ρώμης 166-174) πρεσβύτεροι οἱ προεστῶτες τῆς Ἐκκλησίας» (τῆς Ρώμης) (Εὐσέβ. Ἐκκλ. Ἱστορ. 5,24,14) ἀποτεινόμενος δὲ πρὸς τὸν Ρώμης Βίκτωρα (περὶ τὸ 192) λέγει «οἱ πρὸ σοῦ πρεσβύτεροι» (αὐτόθι 15) καὶ παρουσιάζει τὸν Ρώμης Ἀνίκητον «λέγοντα, τὴν συνήθειαν τῶν πρὸ αὐτοῦ πρεσβυτέρων ὀφείλειν κατέχειν» (αὐτόθι 16). Εἰς τὰ τρία τελευταῖα χωρία οἱ ἐπίσκοποι Ρώμης ὀνομάζονται πρεσβύτεροι». Αἱ ἐν τῷ κειμένῳ παρατηρήσεις τοῦ καθηγητοῦ Στεφανίδου δὲν εἶναι πᾶσαι ὀρθαί.

Γενικώτερον ὅμως τὸ ἄνωτέρω βραχὺ κείμενον παρέχει λαμπράν ἀφορμὴν διὰ νὰ ἐξάρωμεν ὅχι ἀπλῶς σημεῖα τινὰ αὐτοῦ καίρια, εἰς τὰ ὁποῖα συμφωνοῦμεν, ἀλλὰ καὶ νὰ ἐπιβεβαιώσωμεν τὸ γεγονός, ὅτι ὁ καθηγητὴς Στεφανίδης ἔχει τὴν ἱκανότητα εἰς βραχυτάτας σημειώσεις νὰ περιλαμβάνῃ τὰ σπουδαιότατα σημεῖα βαρυσημάτων θεμάτων, ἢ σημαίνουσας λεπτομερείας, ἐφ' ὧν ἐργά-

ζεται ἐπιτυχῶς ἢ πρωτότυπος σκέψις τοῦ καὶ ἡ ὀξεῖα κριτική τοῦ παρατηρητικότης.

Εἰδικώτερον ἔχομεν νὰ παρατηρήσωμεν τὰ ἐξῆς.

Ὁ καθηγητὴς Στεφανίδης ἐκθέτει ὀξέως καὶ καλλίτερον καὶ ἀκριβέστερον πάντων τῶν προκατόχων τοῦ τὸ σπουδαιότατον πρόβλημα τῆς πρώτης ἐμφανίσεως τοῦ Πολιτεύματος ἐν τῇ Ἀρχηγόνῳ Ἐκκλησίᾳ. Ἐκθέτει δὲ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν πηγῶν καὶ μὲ σαφήνειαν τὰς παρατηρήσεις τοῦ, ἀλλὰ λαμβάνει πολὺ ὑπ' ὄψιν τοὺς ἐννοιαν, ἣν ἐσχημάτισεν ἡ νεωτέρα προτεσταντικὴ Θεολογία: «μοναρχικὸν ἐπισκοπικὸν ἀξίωμα». Διὰ ταύτης ἀποδίδει ἡ Προτεσταντικὴ Ἱστοριογραφία καὶ τὸ Καν. Δίκαιον ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον κατ' αὐτὴν προκύπτει ἀπὸ τὰς 6 ἐκ τῶν 7 ἐπιστολῶν τοῦ Ἰγνατίου. Ἡ ἐννοια αὕτη βεβαίως δὲν εἶναι, καθ' ἡμᾶς, ὁρθὴ ἀλλὰ δὲν δυνάμεθα ἐνταῦθα νὰ ἐκθέσωμεν τοὺς σοβαροὺς ἐπιστημονικοὺς λόγους, οἱ ὁποῖοι ὁδηγοῦσιν ἡμᾶς εἰς τὴν ἄρνησίν τῆς καὶ τὴν θετικὴν τοποθέτησιν, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν πηγῶν, ἄλλης ἐννοίας. Ἐν τούτοις αἱ πλεῖσται τῶν ἀνωτέρω παρατηρήσεων τοῦ καθηγητοῦ Στεφανίδου εἶναι ὅχι ἀπλῶς ὁρθαὶ ἀλλὰ βαρυσήμαντοι.

Ἐν πρώτοις ἡ πρώτη παρατήρησις εἶναι βαρυσήμαντος, διότι ἐὰν ἡλήθευον οἱ ἰσχυρισμοὶ τῆς Ρώμης περὶ τῆς αὐτόθι δῆθεν διαδοχῆς τοῦ Πέτρου τότε ἀσφαλῶς θὰ ἔδει νὰ ὑπάρχῃ περὶ τὰ τέλη τοῦ α'. αἰῶνος συνειδήσις περὶ ταύτης ἐν Ρώμῃ καὶ δὴ καὶ ἐν πραγματικὸν «μοναρχικὸν ἐπισκοπικὸν ἀξίωμα», ἐξ οὗ θὰ προέκυπτεν φυσιολογικῶς ἡ ἐννοια «Πάπας», ἡ ὁποία δὲν ὑπάρχει ἐν Ρώμῃ οὔτε κατὰ τὰ τέλη τοῦ β' αἰῶνος.

Καὶ ἡ δευτέρα παρατήρησις εἶναι ὁρθή, διότι νέα ἔρευνα* παρουσιάζει, ὅτι ἀρχαῖαι συνθήκαι καὶ ὀνόματα διετηρήθησαν ἐν Ρώμῃ, χωρὶς τοῦτο βεβαίως νὰ σημαίνῃ, ὅτι δὲν ὑπῆρχεν αὐτόθι εἰς ἐπίσκοπος. Τὸ ὅτι ἡ Α'. Κλήμεντος καὶ ὁ Ποιμὴν τοῦ Ἑρμᾶ δὲν κάμνουσι λόγον περὶ ἐνὸς ἐπισκόπου (δὲν πρέπει νὰ ταυτίζωνται τό: εἰς ἐπίσκοπος πρὸς τὸ μοναρχικὸν ἐπισκοπικὸν ἀξίωμα)

*. Πρβλ. Γερ. Ι. Κονιδάρι: Ἡ φερομένη Διαφορὰ μορφῶν τοῦ Πολιτεύματος τῆς Ἀρχηγόνου Ἐκκλησίας. Ἀνακοίνωσις ἐν τῇ Ἀκαδημίᾳ Ἀθηνῶν 17-5-56, Πρακτικά 1957 σελ. 17-51.

ὀφείλεται ἀκριβῶς εἰς τὸ βαθύτατον πνεῦμα τῆς ταπεινοφροσύνης, ὅπερ ἐκράτει ἐν Ρώμῃ (Α'. Κλήμεντος*) κατὰ τοὺς 2 πρώτους αἰῶνας καὶ εἰς τὸ γεγονός, ὅτι τὸ Ρωμαϊκὸν πνεῦμα δὲν εἶχε τὴν πρωτοβουλίαν (ὁ Χριστιανισμὸς μετεφέρθη κατὰ Lietzmann ὡς τι ἔτοιμον εἰς τὴν Δύσιν καὶ ἐλληνίζει μέχρι τῶν μέσων τοῦ γ' αἰῶνος περίπου), οὐδὲ ἀσχεῖται ἐκ Ρώμης μεγάλη ἱεραποστολή. Ταῦτα συμβαίνουν μόνον ἐν Ἀντιοχείᾳ, τῇ μητρὶ τῶν ἐξ Ἐθνῶν Ἑκκλησιῶν. Ἐντεῦθεν ἡ ἀνωτέρω ἐξαρθεῖσα 2α παρατήρησις τοῦ καθηγητοῦ Στεφανίδου ἐρμηνεύει καλλίτερον περὶ τοῦ πολιτεύματος στοιχεῖα, ἅτινα εὐρίσκομεν παρὰ τῷ ἀπολογητῇ Ἰουστίνῳ καὶ τῷ Εἰρηναίῳ.

Διὰ τῆς ἐκθέσεως τοῦ τελευταίου τούτου σημείου ἔρχομαι εἰς τὴν σπουδαιοτάτην σύμπτωσιν τῆς παρατηρητικότητος τοῦ καθηγητοῦ Στεφανίδου καὶ τῆς ἡμετέρας ἐρεῦνης.

Ἡδὴ κατὰ τὰ πρῶτα ἐν Θεσσαλονίκῃ ἔκτακτα μαθήματα ἡμῶν περὶ τοῦ ἀρχεγόνου τοῦ Ἑκκλ. Πολιτεύματος (1946-7), ὅτε καὶ κατεσκευάσθη (1947) ὁ σχετ. πίναξ ἐν τῷ Βυζαντινῷ Μουσείῳ Ἀθηνῶν (ἐπεδείχθη εἰς τὴν Ἀκαδημίαν Ἀθηνῶν), παρετηρήσαμεν, ὅτι ὑπάρχει εἰς τὰ κείμενα ὄχι διπλῇ, ὡς ὑπέθεσαν οἱ ξένοι καὶ δὴ καὶ ὁ Harnack**, ἀλλὰ τετραπλῇ χρῆσις τοῦ ὅρου «Πρεσβύτεροι» καὶ ὅτι τοῦτο ἀποτελεῖ καίριον σημεῖον πρὸς κατανόησιν καὶ ἐρμηνείαν τῶν αἰνιγματωδῶν πηγῶν. (Πρακτικὰ Ἀκαδ. Ἀθ. 1957 σ. 27 ἴδε καὶ περίληψιν ἐν τῷ προηγ. τόμῳ τῆς Ἐπετηρίδος σ. 211-223). Τῷ 1948 ὁ καθηγητὴς Στεφανίδης ἔκαμε τὴν ἀνωτέρω, ἐν τέλει τῆς 40^{ης} σελ. εἰς τὴν ὑποσημείωσιν ὀρθὴν παρατήρησιν, καθ' ἣν περὶ τὰ τέλη τοῦ 2ου αἰῶνος οἱ ἐπίσκοποι Ρώμης ὠνομάζοντο ἀκόμη «Πρεσβύτεροι». Πρόκειται περὶ τῆς τετάρτης χρήσεως τοῦ ὅρου «Πρεσβύτεροι».

*. Πρβλ. A. d. von Harnack: Einleitung in die Alte Kirchengeschichte. Das Schreiben der römischen Gemeinde an die korinthische (I. Clemensbrief) 1929. Γερ. Ἰ. Κονιδάρη: Προσχέδιον Εἰσαγωγῆς εἰς τὴν Γεν. Ἑκκλ. Ἱστορίαν ἐκδ. 2α Θεσσαλονίκη 1947 σ. 74 ἐξ.

** . Entstehung und Entwicklung der Kirchenverfassung und des Kirchenrechts in den zwei ersten Jahrhunderten, Leipzig 1910 τ.

Ἐξέθεσα διὰ μακρῶν τὴν ἀξίαν —παρά τινας διαφορὰς ἀπόψεων— μιᾶς ὑποσημειώσεως τοῦ μεγάλου ἔργου τοῦ Στεφανίδου διὰ νὰ δείξω μίαν σπουδαίαν συμβολὴν του καὶ μάλιστα εἰς μίαν ὑποσημείωσιν. Θὰ ἡδυνάμην νὰ δείξω καὶ εἰς ἄλλας περιπτώσεις— ὅχι ὀλίγας. Αἱ ὑποσημειώσεις εἰς τὸ ἔργον τοῦ καθηγητοῦ Στεφανίδου ἀποτελοῦσι συχνάκις βραχυτάτας ἀνακοινώσεις ἐπὶ σημαντικῶν ζητημάτων. Πολλαὶ ὑποσημειώσεις π.χ. εἰς τὸ κεφάλαιον Β' τῆς Α' περιόδου (ὁ δογματικὸς καθορισμὸς τῆς Χριστ. Διδασκαλίας), ἡ εἰς τὴν Ἑκκλ. Ἱστορίαν τῶν νεωτέρων χρόνων (σελ. 585 ὑποσημ. 4, 690, 698, 701 κ. ἀ.) ἀνήκουσιν εἰς τὴν τάξιν τῶν συμβολῶν εἰς τὴν ἔρευναν τῶν ἐπὶ μέρους θεμάτων.

Εἰς τὸ λίκον εὐμέθοδον τοῦτο βιβλίον ὁ καθηγητὴς Στεφανίδης καθιερώνει ἀποκλειστικῶς τὴν χρησιμοποίησιν τῶν ὑποσημειώσεων οὐχὶ δι' ἀπλᾶς παραπομπὰς εἰς τὰς πηγὰς ἢ τὰ βοηθήματα, ἀλλὰ διὰ τὴν διαπραγμάτευσιν ζητημάτων, ἅτινα εἶναι πολλάκις σπουδαιότατα (ὡς τὸ ἀνωτέρω) καὶ εἴτε διαφωτίζουν ἀμέσως τὰς ἐν τῷ κειμένῳ ἐκτιθεμένας ἀπόψεις, εἴτε ἀποτελοῦσιν ἀναγκαίαν παρέκβασιν πρὸς ἔρευναν παραπλευρῶν θεμάτων, ἀφορώντων εἰς τὴν ἐκθεσιν σημαντικῶν προβλημάτων τῆς Ἑκκλ. Ἱστορίας, εἴτε ὡσαύτως οὐσιωδῶν λεπτομερειῶν.* Ποιούμενος δὲ χρῆσιν τοῦ συστήματος τούτου, ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν ἐντὸς παρενθέσεως παραπομπὴν εἰς τὰς πηγὰς εἴτε εἰς θεμελιώδεις συγγραφὰς καὶ σπουδαίας ἐρευνητικὰς ἐργασίας (τοῦτο τὸ πράττει καὶ εἰς τὰς σπουδαίας ἐρευνητικὰς σημειώσεις) ἐπιτυγχάνει νὰ κατατοπίσῃ τὸν ἀναγνώστην ἀκριβέστερον καὶ δὴ καὶ διὰ βραχέων. Οὕτω καθιστᾷ τὸ βιβλίον αὐτοῦ βραχύτερον.

Τὸ κείμενον τῆς Ἑκκλ. Ἱστορίας τοῦ καθηγητοῦ Στεφανίδου εἶναι γραμμένον εἰς ὁμαλὴν καὶ ρέουσαν καθαρεύουσαν, ὅπως, καὶ πάντα τὰ λοιπὰ ἔργα του, καὶ εἰς συντόμους προτάσεις, ἀπηλλαγμένας ἀρχαϊσμῶν, ὥστε νὰ ἀναγινώσκεται εὐχαρίστως. Πρὸς τὴν ἀπλότητα τῆς γλώσσης ἀμιλλᾷται ἡ σαφήνεια τῆς ἐκθέσεως,

* Πρβλ. Γ ε ρ. Ἰ. Κ ο ν ι δ ὶ ρ η: Κρίσις τῆς Ἑκκλ. Ἱστορίας Στεφανίδου, ἐν «Θεολογία» 1949 σ. 744.

τῆς αὐστηρᾶς ταύτης ἐπιστημονικῆς ἐκθέσεως καὶ ἡ βραχυλογία, προτερήματα ἅτινα, ὡς εἶδομεν, εἶναι κοινὰ εἰς τὰ ἔργα τοῦ σεβαστοῦ καὶ διακεκριμένου ἱστορικοῦ, ὅστις γνωρίζει νὰ συνδέῃ λαμπρῶς κατὰ τὴν αἰτιοκρατικὴν μέθοδον τὰ γεγονότα καὶ νὰ παρέχῃ συνοπτικὴν εἰκόνα τῆς Ἱστορικῆς ἐξελιξέως τῆς Ἐκκλησίας εἰς τοὺς ἐπὶ μέρους τομεῖς (ἱστορία τοῦ δόγματος, τῆς Λατρείας, τῆς Ὁργανώσεως κλπ). Ἡμπορεῖ νὰ ἔχῃ τις ἐδῶ καὶ ἐκεῖ διάφορον γνώμην*, ἐπὶ τῶν περιεχομένων τῆς ἐκκλ. ἱστορίας, ἀλλὰ δὲν δύναται ὁ ἐκκλ. ἱστορικὸς νὰ μὴ λάβῃ σοβαρῶς ὑπ' ὄψιν τὴν ἐκθεσιν τοῦ καθηγητοῦ Στεφανίδου.

Διότι ὁ καθηγητὴς Στεφανίδης εἶναι γνώστης μεγάλου μέρους τῶν πηγῶν, ἔχει νηφαλίαν καὶ διὰ τοῦτο ἀντικειμενικὴν καὶ ἄρα ἀσφαλῆ καὶ ὀξεῖαν πρωτότυπον κρίσιν, ὑπερέχων ἐνίοτε τῶν προκατόχων του, τῶν ἀσχοληθέντων ὅχι μόνον περὶ τὴν Ἐκκλ. ἱστορίαν, ἀλλὰ καὶ τὴν Πατρολογία καὶ τοὺς ἄλλους τινὰς ἱστορικοὺς κλάδους.** Διὰ τοῦτο οἰαδῆποτε μελλοντικὴ συγγραφὴ τῆς Γεν. Ἐκκλ. Ἱστορίας εἶναι ὑποχρεωμένη νὰ λάβῃ σοβαρῶς ὑπ' ὄψιν ὅχι μόνον τὴν Ἐκκλ. ἱστορίαν του (ταύτης ἐπὶκειται νῦν 2α ἐκδοσις), ἀλλὰ καὶ τὰς ἄλλας κριτικὰς αὐτοῦ συντόμους καὶ σαφεῖς πραγματείας, αἵτινες πράγματι προάγουσι παρ' ἡμῖν τὴν ἐπιστημονικὴν γνῶσιν καὶ τὴν ἔρευναν πασῶν τῶν περιόδων τῆς Ἐκκλ. Ἱστορίας. Διὰ τῆς Ἐκκλησιαστικῆς του Ἱστορίας ἐπλήρωσε παρ' ἡμῖν κενόν, διότι ὁ μετὰ τὸ 1898 (ἐκδ. 3η τῆς Ἐκκλ. Ἱστορίας τοῦ Κυριακοῦ) ἀναφανεὺς ἐκκλ. Ἱστορικὸς Χρυσ. Παπαδόπουλος δὲν ἐπρόφθασε νὰ ὀλοκληρώσῃ τὸ Ἐγχειρίδιόν του.

Πόσον τιμᾶται ὁ καθηγητὴς Στεφανίδης ἐν τῇ ξένῃ μαρτυ-

*. Εἰς τὴν ἀνωτέρω μνημονευθεῖσαν κριτικὴν ἐσημειώσαμεν ἤδη μερικὰς παρατηρήσεις περὶ τοῦ ἔργου τούτου: Ἡ ἐξ ἀφορμῆς τοῦ 54ου δημοσιεύματος τοῦ καθηγητοῦ κριτικὴ τοῦ ἀειμνήστου λογίου μητροπολίτου Ἡλιοπόλεως καὶ Θεῖρων Γενναδίου ἐπὶ τῆς ἐκκλ. ἱστορίας τοῦ Στεφανίδου («Θεολογία» 1953 σ. 304-8) δὲν στηρίζεται κατὰ τὸ πλεῖστον εἰς τὰ πράγματα ἀλλὰ εἰς ἀβλεπτήματα τυπογραφικὰ τῆς Ἐκκλ. Ἱστορίας τοῦ καθηγητοῦ.

** Ἐνταῦθα δὲν περιλαμβάνω τὴν Χριστ. Τέχνην καὶ Ἀρχαιολογίαν, πρὸς ἃς δὲν φαίνεται νὰ εἶχεν ὁ Στεφανίδης διαφέρον.

ροῦσιν αἱ ὑπ' ἀριθ. 41, 43, καὶ 47 μελέται, δημοσιευθεῖσαι εἰς τὸ μεγαλύτερον γερμανικὸν περιοδικὸν διὰ τὴν Ἑκκλ. Ἱστορίαν (*Zeitschrift für Kirchengeschichte*), ἐνῶ ἄλλαι μικρότεραι εἰς τὸ γνωστὸν ἐν Μονάχῳ ὑπὸ τοῦ ἰδρυτοῦ τῆς Βυζαντινολογίας ἀειμνήστου Krumbacher ἐκδοθὲν τὸ πρῶτον περιοδικὸν «Byz. Zeitschrift». Ἡ ἐν τῇ διεθνεῖ σειρᾷ «Ekklesia» τοῦ Fr. Sieg. Schulze δημοσιευθεῖσα μελέτη «Ὁ Μοναχισμὸς ἐν τῇ Ἱστορίᾳ καὶ τῷ παρόντι» (ἴδε κατωτέρω βιβλιογρ. ἀριθ. 45) ἀποτελεῖ πρότυπον ἐπιστημονικὴν μελέτην ἐπὶ θέματος πνευματικοῦ ιστορικοῦ. Ἐν αὐτῇ ἱστορία καὶ θεωρητικὴ ἔρευνα καὶ βάθος σκέψεως συνδυάζονται κατὰ τρόπον ἐξαιρετον πρὸς τὴν λιτότητα καὶ σαφήνειαν τῆς ἐκφράσεως εἰς τὴν γερμανικὴν γλῶσσαν.

*

Ὁ θέλων νὰ χαρακτηρίζη πλήρως ὡς ἄνθρωπον τὸν καθηγητὴν Στεφανίδην εὐρίσκεται πρὸ δυσχερείας, διότι οὗτος εἶναι ὀλιγώτερον τοῦ συνήθους ἐκδηλωτικὸς καὶ δὲν παρέχει τὴν εὐκαιρίαν νὰ τὸν κατανοήσῃ τις εὐκόλως. Εἶναι αὐστηρὸς, ἀλλὰ κατὰ βάθος καλὸς, ἀποφεύγων οἰανδήποτε διένεξιν, δι' ὃ καὶ τὰς ἀντιρρήσεις του, ἐνίοτε βαθείας καὶ ἰσχυράς, ἐκφέρει μετὰ προσοχῆς, συνέσεως καὶ ἡρεμίας, προτιμῶν ἐνίοτε νὰ μὴ ὁμιλῇ ἢ δὲν προκαλῆται ἢ δὲν προσκαλῆται.

Ὁ καθηγητὴς Στεφανίδης, ὡς ἄνθρωπος καὶ ἐπιστήμων, θὰ ἠδύνατο ἴσως νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς ρωμαῖος τὴν μορφήν καὶ τὴν ἔκφρασιν ἀλλὰ πεπρoικισμένος μὲ τὴν ἑλληνικὴν παρατηρητικότητα καὶ ἀγχίνοιαν καὶ ἐνίοτε τὴν χάριν, ἐν τῇ προφορικῇ διηγῇ. Ἐκθέτει συνήθως μὲ λακωνικότητα, μὲ αὐστηρὰν λογικὴν ἀκρίβειαν, ἄνευ συναισθηματισμοῦ καὶ λογοτεχνικῆς διαθέσεως, τὰς σκέψεις του. Γνωρίζω ὅτι τοῦτο τὸ σημεῖον «μεῖζον καὶ πείραν ἔρχεται». Τὰ γεγονότα εἰς τὴν ἱστορίαν ἔχουσι μείζονα ἀξίαν τῶν λόγων. Καὶ εἶναι γεγονός, ὅτι ὁ καθηγητὴς Στεφανίδης καὶ ὡς ἐπιστήμων καὶ ὡς διδάσκαλος καὶ δημόσιος λειτουργὸς παρουσιάζει ἐνότητα. Καὶ ἡ θεολογικὴ του καὶ ἐκκλησιαστικὴ του σκέψις εὐρίσκονται ἐντὸς τῶν ἀνωτέρω πλαισίων.

Ἡ διδασκαλία του καὶ αἱ συγγραφαί του παρουσιάζουσι τὰ

αὐτὰ προσόντα. Ἀντικειμενικὸς καίριος καὶ νηφάλιος ἦτο ὡς διδάσκαλος καὶ ὡς μέλος τῆς Σχολῆς, ἐκτελῶν πάντοτε μὲ ἀκρίβειαν καὶ αὐστηρότητα, μακρὰν πάσης μικρότητος καὶ ἰδιοτελείας, τὰ καθήκοντά του. Ὅθεν εἶναι εὐλογον διατὶ ἤσκει ἡ γνώμη του ἰσχυρὰν ἐπίδρασιν ἐπὶ τῆς Σχολῆς.

Ὁ καθηγητὴς Στεφανίδης εἶναι ὁ τύπος τοῦ κατ' ἐξοχὴν θεωρητικοῦ, τοῦ πραγματικοῦ καὶ ἱστορικοῦ ἐπιστήμονος. Ἐνεκα τῶν ἀνωτέρω προσόντων του καὶ τοῦ ἥθους του ἤσκησαν οὐσιώδη ἐπίδρασιν εἰς τὴν ἐπιστημονικὴν ἐμφάνισιν καὶ ροπήν, ἣν ἤσκησεν ἡ Θεολογικὴ Σχολὴ κατὰ τὴν ἀκμὴν (1912-37) αὐτῆς κατὰ τὸ τέλος τῶν ἀ'. αἰῶνος τοῦ Πανεπιστημίου (1837-1937) καὶ μετὰ ταῦτα.

Τιμῶντες τὴν εὐγενῆ καὶ ἰσχυρὰν κριτικὴν μορφήν τοῦ ἐκκλ. Ἱστορικοῦ Στεφανίδου, τοῦ μετριοφρονος καὶ ἀσκητικοῦ ἀνδρός, εἶναι βέβαιον ὅτι τιμῶμεν τὸν ἀντάξιον διάδοχον, ὑπὸ αὐστηρῶς ἐπιστημονικὴν ἔποψιν, ὡς καὶ ὑπὸ ἔποψιν ἥθους, τοῦ ἀειμνήστου διδασκάλου Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου, Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν καὶ πάσης Ἑλλάδος, ὁ ὁποῖος διδάξας ἐπὶ 9 μόνον ἔτη (1914-23) καὶ καταστάς Ἀρχιεπίσκοπος ἀνηγορεύθη ἐπίτιμος καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου (1923) καὶ ἐδίδασκεν ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν Ἐκκλ. Ἱστορίαν.

Ἀμφότεροι οἱ διαπρεπεῖς ἄνδρες, ὄντες διάφοροι τὸν χαρακτῆρα καὶ τὰς τάσεις, πληροῦσι μίαν ἐποχὴν ἀκμῆς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς καὶ δύνανται νὰ χρησιμεύσωσι, (ὡς ἐχρησίμευσαν, παρὰ πᾶσαν ἀδυναμίαν, τῷ γράφοντι εὐγνώμονι μαθητῇ ἀμφοτέρων), ὡς πρότυπα ἐπιστημόνων ἱστορικῶν τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλ. Ἱστοριογραφίας, συμπληροῦντα ἄλληλα.

Καὶ οἱ δύο διαπρεπεῖς ἄνδρες ἐτίμησαν τὴν Ὁρθόδοξον ἐπιστημονικὴν Θεολογίαν καὶ Ἐκκλησίαν καὶ προήγαγον τὸν Ἱστορικὸν αὐτῆς κλάδον, ἕκαστος κατὰ τὸν τρόπον του, τὴν μέθοδόν του καὶ τὴν ἰδιάζουσαν δύναμιν τοῦ πνεύματος του. Ἐνεκα τούτου προηγοῦνται πάντων τῶν περὶ τὴν Ἐκκλ. Ἱστορίαν καὶ Πατρολογία ἀσχοληθέντων ἐν Ἑλλάδι. Ὅθεν δὲν ἔχουσι ἀνάγκην πολλῶν ἐπαίνων.

Ἐν Ἀθῆναις τῇ 12ῃ Αὐγούστου 1958.

Καθηγητῆς ΓΕΡ. Ι. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ Δρ. Θ.

Α'. ΕΚΔΕΔΟΜΕΝΑ

1. Παπίας ὁ Ἱεραπόλεως. Ἀνατύψεις ἐκ τῆς Τεργεσταίας (Ν. Ἡμέρας). 1906
2. Ἡ Ἀπολογία τοῦ πατριάρχου Σαμουήλ τοῦ Χανζερῆ. Ἀνατύψεις ἐκ τῆς Τεργεσταίας (Ν. Ἡμέρας) 1908.
3. Οἱ κώδικες τῆς Ἀδριανουπόλεως. Ἐν ΒΥΖΑΝΤΙΝΙΣΧΕ ΖΕΙΤ-SCHRIEFT, τόμ. XIV (1905) καὶ τόμ. XVI (1907).
4. Στίχοι Γεωργίου τοῦ Αἰτωλοῦ καὶ τοῦ Μεγ. Ρήτορος Μανουήλ. Ἐν ΒΥΖΑΝΤΙΝΙΣΧΕ ΖΕΙΤ-SCHRIEFT, τόμ. XII (1907) καὶ τόμ. XVII (1908).
5. Ἡ ἀνόρθωσις τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας. Ἐν τῷ «Εὐαγγελισμῷ» Κωνσταντινουπόλεως, τόμ. Β' (1913) καὶ ἐν τῇ «Ἀναγεννήσει» Κωνσταντινουπόλεως, τόμ. Β' (1921).
6. Ἡ γνωσιολογία τῆς χριστιανικῆς Ἐκκλησίας. Ἐν τῷ «Εὐαγγελισμῷ» Κωνσταντινουπόλεως, τόμ. Β' (1913).
7. Ὁ συνοδικὸς τόμος τοῦ 1545. Ἐν τῇ «Ἐκκλησιαστικῇ Ἀληθείᾳ» Κωνσταντινουπόλεως, τόμ. ΛΔ' (1914).
8. Οἱ πρῶτοι μετὰ τὴν ἄλωσιν χρόνοι τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου καὶ ἡ γένεσις τοῦ Γεροντισμοῦ. Ἐν τῇ «Ἐκκλησιαστικῇ Ἀληθείᾳ» Κωνσταντινουπόλεως, τόμ. ΛΕ' (1915).
9. Οἱ μικτοὶ γάμοι ἐν τῇ Καθολικῇ Ἐκκλησίᾳ. Ἐν τῇ «Ἐκκλησιαστικῇ Ἀληθείᾳ» Κωνσταντινουπόλεως, τόμ. Μ' (1919).
10. Αἱ ἐορταὶ τῆς Α' Ἰανουαρίου. Ἐν τῇ «Ἐκκλησιαστικῇ Ἀληθείᾳ» Κωνσταντινουπόλεως, τόμ. Μ' (1919).
11. Ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς ὡς ἐκκλησιαστικὸς ἀναμορφωτής. Ἐν τῇ «Ἀναγεννήσει» Κωνσταντινουπόλεως, τόμ. Α' (1920).
12. Ὁ Νεόφυτος Δούκας καὶ ὁ Οὐγγροβλαχίας Ἰγνάτιος. Ἐν τῇ «Ἀναγεννήσει» Κωνσταντινουπόλεως, τόμ. Α' (1920).
13. Ἡ ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν Αὐτοκρατόρων ἀνύψωσις ἐπισκοπῶν καὶ ἀρχιεπισκοπῶν εἰς μητροπόλεις. Ἐν τῷ «Νέφ Ποιμένι» Κωνσταντινουπόλεως, ἔτος Α' (1919).
14. Τὸ προνομικὸν ζήτημα ἐν τῷ Οἰκουμενικῷ Πατριαρχείῳ. Ἐν τῷ «Πανελληνίῳ Λευκώματι» Ἀθηνῶν, τόμ. ΣΤ' (1921).
- 15-23. Συμβολαὶ εἰς τὴν Ἐκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν καὶ τὸ Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον. Ἐν Κωνσταντινουπόλει 1921. Περιέχει τὰς ἐξῆς διατριβάς:
 - α) Ἱστορικὴ ἐξέλιξις τῶν συνόδων τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τῆς ἀλώσεως.
 - β) Ἱστορικὴ ἐξέλιξις τῶν συνόδων τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου ἀπὸ τῆς ἀλώσεως μέχρι σήμερον.
 - γ) Περί τῶν ἐγκρίτων ἀρχιερέων τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου.
 - δ) Ἀπόπειρα περιορισμοῦ καὶ καταργήσεως τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου κατὰ τὴν βυζαντινὴν ἐποχὴν.
 - ε) Οἱ σύγκλητοι ἐν τῷ διοικητικῷ συστήματι τοῦ Οἰκ/κοῦ Πατριαρχείου.
 - στ) Τὸ χρέος τοῦ κοινῶν καὶ ἡ οἰκονομικὴ ἐπιτροπὴ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου.
 - ζ) Ὁ Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Ραφαήλ ὁ Α' καὶ τὸ πατριαρχικὸν χαράτσιον.
 - η) Ὁ καταρτισμὸς τῆς τὸν Οἰκουμενικὸν Πατριάρχην ἐκλεγούσης συνελεύσεως.
 - θ) Ἡ πρόβλησις τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου πρὸ τῆς ἀλώσεως καὶ μετ' αὐτήν.
24. Ἐρευνα περὶ τῶν ἐν τῷ Βυζαντινῷ κράτει σχέσεων

- ἐκκλησίας καὶ πολιτιτείας. Τεῦχος Α'. Σχέσεις ἐκκλησίας καὶ πολιτείας ἐν τῷ καθορισμῷ τῆς δογματικῆς διδασκαλίας. Ἐν Ἀθήναις 1923.
25. Ὁ Ρώμης Ἰούλιος ὁ Α' ἐν τῇ ἔριδι τοῦ Ἀρειανισμοῦ Ἐν Ἀθήναις 1924.
 26. Οἱ πάπαι Φήλιξ ὁ Γ' καὶ Γελάσιος ὁ Α' καὶ ὁ Αὐτοκράτωρ Ἰουστινιανὸς ὁ Α'. Ἐν Ἀθήναις 1924.
 27. Οἱ πάπαι Κελεστίνος ὁ Α' καὶ Λέων ὁ Α' ἐν ταῖς σχέσεσιν αὐτῶν πρὸς τοὺς Βυζαντινοὺς αὐτοκράτορας καὶ τὰς ὑπ' αὐτῶν συγκαλουμένας οἰκουμενικάς συνόδους. Ἀνατύψεις ἐκ τῆς Ἀπετηρίδος τῆς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν. Ἐν Ἀθήναις 1924.
 28. Αἱ ἀρχαὶ τῆς κριτικῆς τῶν βιβλίων τῆς Κ. Διαθήκης. Ἐν τῷ περιοδικῷ «Θεολογία», τόμ. Β' (1924).
 29. Αἱ πρόοδοι τῶν ἱστορικῶν ἐπιστημῶν καὶ ἡ πρὸς αὐτὰς σχέσεις τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας. Ἐν τῇ Ἀπετηρίδι τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Παν/μίου Ἀθηνῶν 1926.
 30. Ὁ Ρώμης Ἰννοκέντιος ὁ Α' ἐν τῇ ἀναπτύξει τοῦ παπικοῦ πρωτείου. Αὐτόθι.
 31. Λόγος πανηγυρικός ἐπὶ τῇ 1600ῃ ἐπετείῳ τῆς Α' Οἰκουμενικῆς Συνόδου. Αὐτόθι.
 32. Οἱ πάπαι καὶ αἱ οἰκουμενικαὶ σύνοδοι. Ἐν τῇ Ἀπετηρίδι τῆς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν 1926.
 33. Αἱ ἱστορικαὶ προϋποθέσεις τῆς κατὰ τὴν τετάρτην ἑκατονταετηρίδα ἀκμῆς τῆς χριστιανικῆς ἐκκλησίας. Ἐν «Θεολογία» 1927.
 34. Ὁ μητροπολίτης Ἀπρος ἢ ὁ μητροπολίτης Ἀπρω; Ἐν τῇ Ἀπετηρίδι τῆς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν 1927.
 35. Ἡ ἐκ δευτέρου τῷ 327 σύγκλησις τῆς ἐν Νικαίᾳ Α' Οἰκουμ. Συνόδου. Αὐτόθι 1929.
 36. Αἱ ἐν τῷ βυζαντινῷ κράτει σχέσεις ἐκκλησίας καὶ πολιτείας καὶ ἡ νεαρὰ τοῦ αὐτοκράτορος Κωνσταντίνου Δούκα 1065. Ἐν BYZANTINISCHE ZEITSCHRIFT 1930.
 37. Ἀδαμάντιος Κοραῆς. Ἐν «Πανελληνίῳ Λευκώματι», τόμ. Ε' (1930).
 38. Οἱ ὅροι «ἐπιστήμη» καὶ «ἐπιστημονάρχης» παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς. Ἐν τῇ Ἀπετηρίδι τῆς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν 1930.
 39. Ὁ Μ. Κωνσταντῖνος καὶ ἡ λατρεία τῶν αὐτοκρατόρων. Αὐτόθι 1931.
 40. Ἡ γνησιότης τῶν κανόνων τῆς ἐν Σαρδικῇ συνόδου. Ἐν τοῖς «Ἐνασίμοις» Χρυσ. Παπαδοπούλου (1931).
 41. Ein Überrest des Alten Agapen in griechischen Kirche. Ἐν Zeitschrift für Kirchengeschichte (1933).
 42. Ὁ Οὐγγροβλαχίας Ἰγνάτιος ὁ Λέσβιος. Ἐν Ἀθήναις 1934.
 43. Die geschichtliche Entwicklung der Synoden des Patriarchats der Kirche von Konstantinopel. Ἐν Zeitschrift für Kirchengeschichte (1936).
 44. Τὸ πρόβλημα τῆς Λαύρας τοῦ Ἀθῶ. Ἐν τῇ Ἀπετηρίδι τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Παν/μίου Ἀθηνῶν (1936).
 45. Das Mönchtum in Geschichte und Gegenwart. Ἐν Friedr. Siegmund—Schulze, Sammlung «Ekklesia» (1939).

47. Die visionen Konstantins Des Grossen. 'Ev Zeitschrift für kg. (1940).
48. Νέα ἐρμηνεία τῆς «Πρωτοδευτέρας» 'Ev τῇ «Ἐκκλησίᾳ» Ἀθηνῶν. 1947.
49. Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία. Ἀπ' ἀρχῆς μέχρι σήμερον. 'Ev Ἀθήναις 1947-1948.
50. Ἡ τῶν αὐτοκρατορικῶν ἐνδυμάτων τοῦ Βυζαντίου ἐπίδρασις ἐπὶ τῶν ἀρχιερατικῶν ἀμφίων (ἡ παλαιὰ καὶ ἡ νέα θεωρία) 'Ev «Θεολογία» τόμ. ΚΑ' 1950 σελ. 19-25.
51. Ἱστορία τῶν ἐπισκοπικῶν τίτλων 'Ev «Θεολογία» τόμ. ΚΓ' 1952 σελ. 169-190 καὶ 342-366.
52. Συμπληρωματικὴ διαφώτισις τῶν Πατριαρχικῶν τίτλων. 'Ev «Θεολογία» τόμ. ΚΑ' 1953 σελ. 169-173.
53. Ὁ ἀκράτος σταθμὸς τῆς ἐξελιξέως τῶν σχέσεων Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας τοῦ Βυζαντίου καὶ τὰ ἄμεσα ἀποτελέσματα αὐτοῦ (1416-1439) 'Ev ΕΕΒΣ τόμ. 23, 1953 σελ. 27-40.
54. Δύο παρατηρήσεις ἐπὶ τῆς Ἱστορίας τοῦ Οἰκ. Πατριαρχείου τοῦ Μητροπολίτου Ἡλίουπόλεως Γενναδίου 'Ev «Θεολογία» 1953.
55. Ἡ εἰς Κων/λιν μετάβασις τοῦ Ρώμης Ἰωάννου τοῦ Α' (525-526) 'Ev ΕΕΒΣ τόμ. 24 1954 σελ. 22-36.
56. Τὰ ὅρια τῆς ἐκκλησιαστικῆς νομοθεσίας τῶν Βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων. 'Ev Ε.Ε.Β.Σ. τόμ. 25, 1955 σελ. 12-27.
57. Ἱστορικαὶ διορθώσεις εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν τοῦ Σωκράτους. 'Ev Ε.Ε.Β.Σ. τόμ. 26, 1956 σελ. 57-129.

ΑΝΕΚΔΟΤΑ

Διορθώσεις εἰς τὴν Ἐκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν τοῦ Σωζομένου.

Ὁ Ρώμης Ἰωάννης ὁ Α' ἐν Κωνσταντινουπόλει (525—526).

Ὁ Καθεδρικός ναὸς τῆς Κων/πόλεως.

Ὁ ἀκράτος σταθμὸς τῆς ἐξελιξέως τῶν σχέσεων ἐκκλησίας καὶ πολιτείας τοῦ Βυζαντίου. Μάιος 1416.

Οἱ ὅροι «ἀναθεματισμὸς» καὶ «ἀφορισμὸς» μέχρι τῆς ἐπικρατήσεως αὐτῶν.

Αἱ μοναχικαὶ ἐν Αἰγύπτῳ ἐγκαταστάσεις τῆς Νιτρίας, τῶν Κελλίων καὶ τῆς Σκήτεως.

Διαφώτισις τῆς θέσεως αὐτῶν.

Ἡ πρὸς τὰ ἀριστερὰ θέσις παρὰ τοῖς Ρωμαίοις καὶ τοῖς ἀρχαίοις χριστιανοῖς ἦτο τιμητική.

Ὁ Μέγας Βασίλειος καὶ Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνὸς ἐν τῇ δραματικῇ ποιήσει.

Σημειώσεις. Περὶ τῆς τύχης τῶν ἀνεκδότων χειρογράφων τοῦ καθηγητοῦ δὲν εἴμεθα εἰσέτι πληροφορημένοι.

ΠΑΡΟΡΑΜΑΤΑ

Σελίς	6	στίχ.	5	(ἐκ τῶν κάτω)	ἀντὶ grundzüge γραπτέον :, Grundzüge
»	7	»	5	»	» 1958 σ. » 1958, σ. 20
»	7	»	7	»	» Geschichtswissen-
					schaft...ἐπ. γραπτέον Geschichtswissenschaft...ἐξ.
»	7	»	8	»	ἀντὶ Bernheim γραπτέον Bernheim
»	10	»	1	»	» ἡρεμος » ἡρεμος
»	14	»	5	»	» ταυτίζονται » ταυτίζηται
»	15	»	1	»	» ahrhunderten » jahrhunderten...,σ. 40-60
»	15	»	2	»	» Entstehung » Entstehung
»	16	»	10	»	» καὶ σπουδαίας » εἴτε εἰς σπουδαίας
»	18	»	13		» χαρακτηρίζη » χαρακτηρίση
»	18	»	19		» ἡρεμίας » ἡρεμίας
»	18	»	7	»	» καὶ πείραν » εἰς πείραν
»	19	»	8		» ἥσκησαν » ἥσκησεν
»	20	»	2		» Χανζερῇ » Χαντζερῇ
»	20-21				» ZEITSCHRIFT » ZEITSCHRIFT
»	21	»	7		» Κελεστίνος γραπτέον Καίλεστίνος
»	21	»	3	(ἐκ τῶν κάτω)	» shultze » Schultze
»	21	»	4	»	» unb Ge geneward γραπτ. und Gegenwart
					Friedr siedmund » Friedr. Siegmund
»	21	»	7	»	» Zeitschrift für kg. γραπτ. Zeitschrift
					für Kircchengeschichte
»	21	»	8	»	» entwicklung... synoden...» Entwicklung...
					Synoden des Patriarchats der Kirche...
»	21	»	11	»	» geschichte γραπτ. für Kirchengeschichte
»	21	»	12	»	» kirche...zeitschrift γραπτέον Kirche...
					Zeitschrift
»	22	»	1	»	» visionen... Des... kg... » der Visionen...
					des...Kg.